
ОПТИМІЗАЦІЯ ЗОНИ ТЛУМАЧЕННЯ У МОДЕРНОМУ ФРАЗЕОЛОГІЧНОМУ СЛОВНИКУ

Останні десятиліття у славистиці позначено величезним зростанням інтересу до фразеології в її різноманітних аспектах. Разом з тим опис семантики фразеологічних одиниць у словниках східнослов'янських мов далекий не лише від досконалості, а й від того мінімального рівня, який може задовольнити сучасні вимоги до експлікації мовних значень. Спрощене тлумачення фразеологізмів, яке не відбиває їх реальної семантики, простежуємо в багатьох словниках. Незважаючи на дискусії теоретиків, у яких активно обговорювали специфіку фразеологічного значення, на практиці (тобто під час укладання фразеологічних словників) його продовжують тлумачити вельми примітивно, подекуди з виразними неточностями й помилками. Питання експлікації фразеологічної семантики набуває особливої ваги в умовах, коли з'являються словники, що описують невідому широкому колу мовців фразеологію: діалектну, авторську або субстандартну.

Традиції опису фразеологічного значення значною мірою сформовані під впливом “Фразеологического словаря русского языка” за ред. О. І. Молоткова (перше видання вийшло 1967 р.). Сам О. І. Молотков у передмові до словника зазначає, що “фразеологізм і слово можуть бути співвіднесені за їхнім лексичним значенням як синоніми” (ФСРЯ: 8). Такий підхід, власне, і відкрив для словників сумнівні перспективи для інтерпретації значення фразеологізму через співвіднесення його з лексичною одиницею, яка, на перший погляд, еквівалентна за семантикою і може бути потрактована як його синонім (*заморить червячка* = *перекусить*, *кот заплакал* = *мало*). У передмові О. І. Молотков також зауважує, що у словнику прийнято кілька типів тлумачень значення фразеологізму залежно від категоріальної природи останнього: якщо фразема іменна, то для її опису використано іменний описовий зворот або іменник (*гусь лапчатый* ‘хитрый, ловкий человек, плут, пройдоха’), якщо дієслівна — відповідно дієслівний описовий зворот або окреме дієслово (*ходит вокруг да около* ‘говорить обиняками, не касаясь сути дела’) і так далі. Вся прагматична інформація, що, як зараз добре відомо, дає вагомий внесок у план вираження фразеологічної одиниці, подається у словнику через позначки, репертуар яких є не вельми багатим (‘бранное’, ‘шутливое’, ‘ироническое’, ‘пренебрежительное’, ‘неодобрительное’, а також ‘разговорное’, ‘просторечное’, ‘грубо-просторечное’).

Спрощення опису фразеологічних одиниць у словниках є чинником, що гальмує виявлення їхніх глибинних семантичних структур та тієї національно-культурної інформації, що кодується певною фраземою. Дослідники фразеології вже не раз звертали увагу на численні неточності тлумачень, їх неповноту, відсутність прагматично значущої інформації, знання якої формує комунікативну компетенцію мовців. Наведімо лише один фраг-

мент з роботи Д. О. Добровольського: “*Носить воду решетом* означает не просто ‘делать что-либо заведомо впустую, без результата’ (ФСРЯ: 286), а ‘заниматься какой-либо целенаправленной деятельностью, используя совершенно не подходящие для этих целей средства, что с необходимостью приводит к неудаче’” [Добровольский 1996: 73].

Цілком зрозуміло, що мінімізація дефініцій фразем, спрощена передача їх семантики не може дати користувачеві словника повного уявлення про те багатство змісту, що стоїть за тією чи тією образною фраземою. Говорячи про складний конгломерат, синтезований у семантиці фразеологічної одиниці, та його відмінність від лексеми, В. М. Телія зазначає: “Ідіоми не називають, а кваліфікують позамовні об’єкти. Позначуване в них категоризоване як класоутворювальна ознака, що служить лише “темою” для ознаки кваліфікуючої, яка “натякає” на властивості об’єкта” [Телія 1996: 151]. Дослідниця демонструє складність фразеологічної семантики, яка, крім прямої вказівки на денотат, містить модальні та емоційно-оцінні змісти, на прикладі російської ідіоми *прикусить язык*: “1. тема: агенс різко обриває речь. 2. причина / мотив: агенс приймаєвнезапное рішення замолчать, чтобы не сказать лишнего, что может причинить ущерб ему или другим. 3. оцeнка: и это принесет пользу агенсу. 4. образная гештальт-структура: прикусывание языка, готового к речи. 5. положительная эмоциональная реакция, выражаемая в одобрительном отношении к идиоме (говорящий выбирает идиому, если относится одобрительно ко всей ситуации в целом)” [Телія 1996: 152].

Однак практика сучасної фразеографії, на жаль, майже не враховує важливих теоретичних розробок при експлікації семантики фразем. Передусім це негативно позначається на опрацюванні матеріалу в регіональних чи субстандартних фразеологічних словниках (які зараз активно творять і видають). Укладачі таких словників роками збирають надзвичайно цінний мовний матеріал, який побутує в обмеженому середовищі (а подекуди перебуває під загрозою зникнення) і становить велику цінність як загальнонаціональне надбання, що відбиває світогляд і ментальність народу. Однак зведене до мінімуму тлумачення семантики не дає дослідникам адекватного розуміння того змісту, який носії мови пов’язують з тим чи тим фразеологічним зворотом.

Для ілюстрації сказаного коротко зупинимося на опрацюванні значення фразем у словнику білоруських діалектних паремій та фразеологізмів відомого білоруського фразеолога Г. Ф. Юрченка під назвою “Народнае мудраслоўе” (НМ). Ось деякі вибрані місця з цього цікавого джерела:

Адкуль і ногі узяліся. Набыў спрыт. Як казалі, што сюда ідуць вашы хлопцы, у яго адкуль і ногі узяліся.

Бакі чэшуцца. Пра заслугоўванне пакарання. Даўно відна, што у цябе бакі чэшуцца, ну бацька паходзіць ля цябе з рэмнем.

Музыка зайграе. Пра прадчуванне канца. Не, мая даразісенькая, доўга я не працягну, скоро па мне музыка зайграе.

Ног не выцягнуць. Вельмі густое. Дажджы цёплыя праходзілі, дык па лугах трава — ног не выцягнуць.

З голым кулаком. Недарэчна. Як ты пойдзеш прасіць з голым кулаком, цябе людзі кругом засмяюць.

З-пад плятня. Невядомы, випадковы. Попала сабе нейкага п'яніцу з-пад плятня, много з ім не нажыве.

Пад бараду. Шмат. У Мархвы сёлета просы под бараду, яна ладный кусок сеяла.

Вецер не дуне (не надує). Знаходзіцца пад неаслабнай апекай. Так глядзяць свайго малага, на яго вецер не дуне. Кухтае сваіх мальцаў, каб на іх вецер не падуў.

Попри інтуїтыўну зрозумілість як семантики, так і образної основи наведених фразем, очевидно, що їх фразеографічне опрацювання ніяк не можна вважати задовільним: воно редуковане до мінімальних ознак, денотативне, неточне. Так, при розгляді фраземи *пад бараду* (разом з контекстом) залишається неясним, чи йдеться про просо на полі (і тоді вислів стосується проса, що виростало надзвичайно високим, так що ніби досягає підборіддя середньої на зріст людини), чи про зжате й обмолочене просо (можливо, складене у мішки), врожай якого перевищив очікування. До першої інтерпретації фраземи схиляє її внутрішня форма, а до другої — тлумачення, подане укладачем словника (*шмат*, тобто ‘багато’); у будь-якому разі залишаються відкритими питання щодо сполучуваності фраземи та її референції. Діалектний фразеологізм *бакі чэиуцца*, як свідчить поданий укладачем контекст, стосується не доконаного факту побиття, а лише погрози побити когось паском. У зоні тлумачення цієї фраземи має бути зазначено, з якою модальною рамкою допустиме її вживання, чи має вона якісь інші модально-часові форми тощо. Вислів *з-пад плятня* потлумачено як ‘невідомий, випадковий’, проте таке трактування не виправдано широке й неточне (внутрішня форма одиниці вказує саме на схильність позначеної ним особи валятися п’яним під тином); очевидно, і самі межі цієї одиниці мають бути окреслені інакше (*п’яніца з-пад плятня*, а не просто *з-пад плятня*).

Мінімізація плану змісту фраземи та зближення її з лексемою призвели і до непомірно широкого трактування синонімії у межах фразеологічної підсистеми. Якщо тлумачити фраземи *задати жару*, *дати березової каші*, *врізати під дих*, *всіпати по перше число*, *почубеньків дати*, *полатати ребра*, *руки розпустити*, *почастувати кулаками* через зміст ‘побити, покарати’, не вдаючись до референційних та семантичних тонкощів, то всі вони опиняються в одній величезній групі синонімів. Водночас мовна практика свідчить про те, що такі одиниці не взаємозамінні й відрізняються за своїми денотатами, отже, нема підстав трактувати їх як синоніми (про семантичні відмінності між фраземами цієї групи див. докладніше нашу статтю [Жуйкова 2011]).

Подібних прикладів штучного об’єднання фразем у синонімічні групи можна наводити чимало. Розгляньмо низку фразем, які тлумачаться у “Фразеологічному словнику української мови” (1993 р.) через значення ‘далеко’ та ‘дуже далеко’: *у далекий світ*, *у далекі (дальні) світи*; *не близький світ*; *Бог зна (знає) куди*; *за синім морем*; *на кінці світу*; *за тридев’ять земель*;

куди і ворон кісток (кості) не заносить; на відстані гарматного пострілу; на видшибі; на відльоті та деякі інші. До фразеологічних одиниць *де козам роги правлять, там, де Сидір козам роги править; де Макар телят пасе (не пас)* у словнику подано дещо уточнену дефініцію: ‘дуже далеко, де важкі умови життя, де перебувають переважно не з власного бажання’. Очевидно, що фразеологічні одиниці в цій групі розпадаються як мінімум на два семантичні типи: такі, що позначають напрямок руху (*куди*), і такі, що позначають певне місце (*де*). Та чи та семантика проявляється при комбінуванні фраземи з різними предикатами: або з дієсловами руху (динамічними), або з дієсловами місцезнаходження (статальними), і це суттєво знати для правильного вживання таких фразем. Крім того, майже всі названі вислови належать до одиниць параметричного типу, тобто не можуть бути визначені абсолютно, адже не співвідносяться із жодним гомогенним класом позамовних об’єктів. При вживанні таких одиниць значну роль відіграє антропоцентричний чинник, тобто настанови, оцінки, стереотипи та очікування мовців. Відповідно, він обов’язково має бути експлікований у семантичній структурі фраземи. Так, при вживанні деяких одиниць з групи ‘дуже далеко’ важлива не відстань до певного об’єкта як така, а негативна оцінка чужого простору або надмірність зусиль, які має витратити людина, щоб дістатися в цей простір, пор.: *Я очікував, що послужити мене відправлять в такі глухі і далекі краї <...>, куди ще старий крук не заносив кістки жодної живої істоти* (А. Сиренко, Батальйон смерті). За допомогою фраземи *Бог зна де* з групи ‘далеко’ маркується не знаходження на далекій відстані, а відсутність у суб’єкта свідомості інформації про те, де саме знаходиться об’єкт: — *А ви завтра їдете? <...> От дивно. Є тут, а завтра вже Бог зна де* (У. Самчук, *Гори говорять!*).

Що ж до вислову *на відстані гарматного пострілу*, який також опинився у словнику в тій самій групі (його визначено через зміст ‘досить далеко’) (ФСУМ: 126), то цілком очевидна принципова відмінність його семантики від значення інших фразем: цей вислів позначає відстань, яку долало ядро, випущене із гармати козацької доби (до двох кілометрів). Далеко це чи близько – залежить від усієї системи просторових оцінок, яка склалася у певному суспільстві в певну добу, а також від оцінки конкретної ситуації конкретним суб’єктом свідомості. Отже, одиниця *на відстані гарматного пострілу* означає визначену відстань щодо заданої точки відліку, тоді як інші фраземи з групи ‘далеко’ маркують невизначену відстань. Очевидно, що у словниках не варто трактувати цю фразему таким самим способом, як і вислови *за тридев’ять земель, де Макар телят пасе, куди і ворон кісток не заносить*, бо останні і для сучасного мовця зберігають виразні конотації архаїчної свідомості, яка структурувала простір передусім за параметром ‘свій’ / ‘чужий’, а не за кількісними вимірами.

Аналогічну картину спостерігаємо в опрацюванні у “Фразеологічному словнику української мови” плану змісту фразем з групи ‘близько’. Через зміст ‘близько’ (інколи ‘дуже близько’), зокрема, тлумачаться вислови *не за горами, під носом, під рукою, дістати рукою, палицею (палкою) кинути*. Проте навіть елементарні спроби замінити одне одним у контекстах

свідчать як про граматичні відмінності, так і про різницю у референції (наприклад, *під рукою* можуть бути молоток чи ножиці, тобто те, що людина використовує як інструмент, а про сливи на дереві чи картину на стіні, до яких також легко дотягнутися рукою, мовець навряд чи скаже, що вони *під рукою*). Що ж до вислову *дістати рукою*, то в його основі лежить гіпербола, багатократне перебільшення реальної відстані, яка задається довжиною руки людини, а тому він не може бути описаний у словниках так само, як і фразема *під рукою* чи *під боком*.

Отже, на зміну традиційному принципу мінімізації тлумачення фраземи мають прийти інші підходи, які давали б змогу максимально повно представити семантику й прагматичну специфіку фразеологічних одиниць.

Перша спроба створення фразеологічного словника нового типу, орієнтованого на потреби мовця, була реалізована в проекті “Словарь образных выражений русского языка” за редакцією В. М. Телія (1995 р.). Усвідомлюючи недостатність, а подекуди й неповноцінність дефініцій фразем, які подано не лише у загальномовних (тлумачних), а й у спеціалізованих фразеологічних словниках, В. М. Телія запропонувала тричленний опис плану змісту фраземи. Перший компонент тлумачення вона подає “у формі такої дефініції, яка заміняє ідіому в тексті, не міняючи його синтаксичної структури” (СОВРЯ: 6). Оскільки такий спосіб опису семантики не завжди вдається застосувати як універсальний, до зони тлумачення внесено другий компонент: “змістове підтлумачення значення, що описує різного роду подробиці, пов’язані з образною основою”, а також третій: так зване “ситуативне підтлумачення”, що вказує на типову ситуацію, в якій можна вжити ту чи ту фразеологічну одиницю. Наприклад, семантика ідіоми *поджались затряслись* (у кого) описана в словнику таким чином: “(у кого) возникло ощущение испуга, страха или волнения (говорится с пренебрежением или иронией). Часто имеется в виду физическое ощущение: дрожь в коленках” (СОВРЯ: 86). Перший компонент — це власне фразеологічна дефініція, другий, поданий у дужках, вказує на прагматичні умови типового вживання ідіоми, а останній подає інформацію, пов’язану з тим образом, на якому побудовано фразеологічну одиницю.

Логічним продовженням роботи над фразеологічним словником нового типу став “Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий” за редакцією В. М. Телія. Спеціально для нього розроблено уточнену схему опису семантики фразем, яка містить не три, а сім зон (БФСРЯ: 779). Таким чином, максимально широка дефініція може подавати такі типи інформації про фразеологічну одиницю: вказівку на клас позамовних об’єктів, з якими співвідносяться фразема; комунікативні умови, за яких фразема може бути вибрана в мовленні (пресупозиція); типову ситуацію вживання із вказівкою на референційні групи учасників ситуації та їхні ролі; емоційно-оцінні параметри фраземи (прагматичні змісти, що мовець може передати за її допомогою), які пов’язані з її внутрішньою формою і мотивуються нею; функціонально-стилістичний реєстр вживання фраземи; аспектуально-видову семантику фраземи (передусім для предикатних фразем); семантико-синтаксичну

формулу (рольову структуру), яка демонструє ближче оточення фраземи та специфіку її входження у речення.

Наведімо способи тлумачення двох фразем із групи ‘дуже далеко’, спільних для всіх східнослов’янських мов:

“*На край света* поехать, увезти и т. п. Очень далеко. Иногда подразумевается потенциально опасное пространство. Имеется в виду, что лицо или группа лиц (X) направляется в крайне отдалённое место самостоятельно или взяв с собой другое лицо (Y) или направляет другое лицо или другую группу лиц (Y) за пределы досягаемости. Реч. стандарт. ♦ X поехал <X увёз Y-а> на край света” (БФСРЯ: 406).

“*За тридевять земель* уехать, сбежать и т. п.; жить; делать что-л.; происходить. Очень далеко. Подразумевается пространство, воспринимаемое говорящим как чужое, неизвестное, иногда — как потенциально опасное. Имеется в виду, что лицо или группа лиц (X) направляется в крайне отдалённое и неосвоенное место или находится там или что в этом месте происходит какое-л. событие (P). Реч. стандарт. ♦ X уехал <P происходит> за тридевять земель” (БФСРЯ: 212).

У ці тлумачення введено такі характеристики “далекого” простору: він є вкрай віддалений (ідеться про відстань від точки відліку, в якій мислить себе мовець), неосвоєний, чужий і невідомий, а тому може бути потенційно небезпечним для особи, яка в ньому перебуває (чи буде перебувати).

Отже, названі словники заклали основу для оптимізації зони тлумачення фразеологічних одиниць у будь-якій мові. Очевидна нагальна потреба в застосуванні подібної практики під час укладання фразеологічних словників української мови, що дозволило б українській фразеології піднятися на новий якісний рівень в опрацюванні і збереженні нашого мовного багатства.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

БФСРЯ – Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / Отв. ред. В. Н. Телия. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2006. – 784 с.

НМ – Юрчанка Г. Ф. Народна мудраслоўе : Слоўнік. – Мн.: Белар. навука, 2002. – 319 с.
СОВРЯ – Словарь образных выражений русского языка / Под ред. В. Н. Телия. – М.: Отечество, 1995. – 366 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови. У 2-х кн. – К.: Наукова думка, 1993.

ФСРЯ – Фразеологический словарь русского языка / Под. ред. А. И. Молоткова. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – 543 с.

ЛІТЕРАТУРА

Добровольский 1996 – Добровольский Д. О. Образная составляющая в семантике идиом // Вопросы языкознания. – 1996. – № 1. – С. 71–93.

Жуйкова 2011 – Жуйкова М. В. Фреймове моделювання у фразеології // Українська лексикографія в загальнослов’янському контексті: теорія, практика, типологія. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – С. 122–129.

Телия 1996 – Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996. – 288 с.

Marharyta Zhuykova

OPTIMIZATION OF EXPLANATION AREA IN MODERN DICTIONARY OF COLLOCATIONS

The article deals with problems concerning the explication of phraseological meaning in dictionaries of collocations. It is shown that traditional description of phraseological meaning that is based on approaching the semantics of phraseological units to the semantics of lexical ones in most cases does not reveal the real semantic meaning of phraseological units. One of consequences of such approach is excessively wide interpretation of synonyms within the phraseological subsystem. The modern approaches to the description of phraseological meaning are demonstrated on examples from the newest *Dictionary of Russian Collocations* edited by V. Teliya, where seven parameters are given in the area of explanation.